

науковий співробітник лабораторії психології
соціально дезадаптованих неповнолітніх
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

**Програма адаптації дітей з порушеннями саморегуляції до
соціокультурного середовища.**

Стаття розкриває питання про проблему психологічної адаптації дітей з порушеннями розвитку саморегуляції до соціокультурного середовища. Автор наводить результати теоретичного дослідження психологічних механізмів адаптації та розглядає основні аспекти розвивально - корекційної роботи по сприянню соціально – психологічної адаптації дітей молодшого шкільного віку.

Ключові слова: дезадаптація, довільна регуляція, психологічна корекція, саморегуляція, рефлексія, тренінг, цілепокладання.

Актуальність дослідження.

Сучасний етап розвитку українського суспільства, перехід до ринкових відносин, інтенсивні зміни навколишнього середовища та геополітичних процесів, зростання темпів життя, соціально-економічна криза вимагають посилення уваги до проблеми соціальної адаптації людини до соціального середовища. В цих умовах відбувається тотальна руйнація традиційних соціально-регулятивних механізмів, порушення узгодженості соціальної взаємодії індивіда чи групи з соціальним середовищем. Соціальна адаптація належить до одного з ключових дослідницьких напрямів, актуальних для всього комплексу наук про людину та її діяльність. Особливе місце їй відводиться у соціології, що зумовлюється важливістю цього процесу для гармонійного розвитку людини і суспільства.

Психологічна адаптація до соціокультурного середовища, як і будь-який новий, ще не засвоєний вид діяльності вимагає мобілізації всіх психічних і психофізіологічних сил дитини задля того, щоб опанувати необхідні вміння, навички, знайти своє місце серед групи нових товаришів, установити сприятливі взаємини зі вчителями. Зміни, що відбуваються у психіці дитини в початковий період засвоєння навчальної діяльності відображають процес її психологічної адаптації. Створення належних психолого - педагогічних умов для адаптації дитини до навчальної діяльності допомагає запобігти негативним явищам у її психіці, таким як порушення психічної рівноваги, виникнення емоційної нестійкості, втрати інтересу до навчання та продуктивної взаємодії з однокласниками і педагогами – тобто соціальної дезадаптації.

Вирішення цієї проблеми потребує визначення як теоретико-методологічних засад адаптації, так і створення відповідних програм і технологій соціальної реабілітації соціально дезадаптованих. Саме тому, очевидною є необхідність розробки нових технологій на основі визначення особистісних новоутворень, що спричиняють девіації у поведінці дітей. Відповідно до розробленої концепції адаптивності та випрацьованої моделі психологічних механізмів адаптації соціально дезадаптованих школярів, можливо здійснювати ресоціалізацію неповнолітніх.

Мета роботи полягає в розробці програми корекції саморегуляції поведінки соціально дезадаптованих молодших школярів.

Аналіз проблеми та обговорення результатів.

Розуміння природи саморегуляції поведінки особистості збагатили українські вчені, широкий спектр досліджень яких більшою або меншою мірою стосується проблем регуляції та саморегуляції. Так, питання активності людини як суб'єкта регуляції власної діяльності та поведінки знаходять різнобічне висвітлення у працях Г.С. Костюка, М.Й. Боришевського, Л.Ф. Бурлачука, Л.В. В.К. Котирло, С.Д. Максименка, Ю.І. В.О. Татенка, Т.М. Титаренко та ін. Велику роль у розумінні таких проблем, як психологічна структура

саморегуляції, фактори дестабілізації й умови та форми опанованої поведінки і продуктивної діяльності знаходимо в працях М.І. Алексеевої, О.Ф. Бондаренка, В.О. Моляко, М.Л. Смульсон, С.П. Тищенко, Н.В. Чепелевої, Т.С. Яценко та ін.

Аналіз теоретичних та експериментальних досліджень (В.І Ігнатенко, В.Д. Єрмаков, В.О. Максим, Г.О. Пономаренко, та ін.) дозволив визначити, що низький рівень розвитку психологічних детермінант саморегуляції поведінки може слугувати критерієм соціальної дезадаптації школярів. Експериментально визначено зв'язки між рівнем розвитку психологічних детермінант саморегуляції та рівнем адаптивності учнів молодших класів. Отже реабілітація соціально дезадаптованих школярів повинна містити як невід'ємну складову психологічну корекцію саморегуляції, для чого необхідним є розроблення відповідних теоретико – методологічних засад.

Аналіз сучасного стану розроблення зазначеної проблеми свідчить, що питання психологічної корекції саморегуляції соціально дезадаптованих школярів вивчено недостатньо. Знайдені тільки принципові напрямки вирішення цієї проблеми.

Корекційна робота з дезадаптованими дітьми, вважається одним з найважливіших напрямків у роботі шкільного психолога (А.Г. Антонова, Т.С. Гурлева, С.І. Драніщева, І.В. Дубровіна Н.Ю. Максимова та ін.). Соціальні засоби корекції дезадаптованих школярів які розглядаються в роботах Л.С. Алексеевої, С.М. Белічевої, О.Т. Соколовою вирішують проблему корекції дезадаптованих школярів лише частково. Часто психологічні засоби корекції працюють лише з дезадаптованими дітьми, випускаючи з уваги його оточення. Таким чином, дезадаптований школяр, який пройшов курс психологічної корекції, повинен повертатися в клас, який не готов до змін, що знижує ефективність проведеної корекції.

Психокорекційна робота покликана допомогти учням змінити їхнє життя. Тому важливим є не тільки зміст і форма самих занять, а й діяльність

дитини поза ними. Для роботи між заняттями послуговуються домашніми завданнями, призначеними для того щоб: закріпити навички, набуті на заняттях, і навчити їх у реальному житті; навчити контролювати свою поведінку і позитивно ставитися до роботи над собою; набути впевненості у власних силах; навчити ставити перед собою власні цілі та приймати самостійні рішення; прогнозувати результати своїх дій та відповідати за їх наслідки.

В роботі з молодшими школярами найчастіше застосовується групова психокорекція, теоретичні засади якої розробляли багато вчених психологів, зокрема, Д. Смид, Д. Карвасарський, С. Ледер, Н. Рудестам, та ін. Групова психокорекція не становить самостійного напрямку психокорекції, а є лише її специфічною формою. Основним інструментом впливу тут виступає група (що відображено у назві: соціально – психологічна), на відміну від індивідуальної психокорекції де таким інструментом є тільки психолог. Специфіка групової психокорекції полягає в цілеспрямованому використанні в корекційних цілях групової динаміки, тобто всієї сукупності стосунків і взаємодій. Що виникають між учасниками групи з психологом включно.

Корекція саморегуляції дезадаптованих учнів припускає організацію шкільного середовища як цілісної системи. Такий підхід передбачає в вертикальній площині: розгляд проблеми інтеграції дитини в напрямку особистість – клас – школа – суспільство; в горизонтальній площині: взаємну підтримку між усіма учасниками навчально–виховного процесу, встановлення конструктивних стосунків; обмін соціальними досвідами, збагачення змісту, форм спілкування і іншої сумісної діяльності на основі використання традицій, норм і правил життя середовища.

Досягнення подібних параметрів може бути здійснено в рамках продуктивного розвивального середовища. У працях вітчизняних і зарубіжних авторів визначення «продуктивне розвивальне середовище» розглядалося в контексті педагогічної взаємодії (В.А. Кан - Калік, Я.Л. Коломінський, Є.М. Шиянов), особистісно розвивальної взаємодії (Г.М. Андреева, П.Г. Бельський,

В.Л. Васильєв, А. Маслоу), освітнього простору (Л.П. Буєва, Е.Р. Майорова, В.А. Ясвін).

У контексті досліджуваної проблематики цікавим є визначення середовища в рамках педагогічної взаємодії. Згідно думки Д.Ж. Маркович, середовище розуміється як «зона безпосередньої активності індивіда, його найближчого розвитку і дії».

Таким чином, у річищі педагогічної взаємодії середовище розглядається як спеціально організоване освітнє середовище, в якому школяр використовує його можливості для активнішого і успішного саморозвитку. Ми будемо розглядати середовище як частину освітнього простору, в якому за умов створення атмосфери взаємної доброзичливості і взаємодопомоги; організації спільної діяльності. Результуючим параметром якої є загальне емоційне переживання; побудова і регулювання педагогом системи ділових стосунків у класі; утвердження демократичного стилю спілкування, який ґрунтується на принципах безумовного прийняття, конгруентності, емпатії в рамках індивідуальної та групової роботи з дітьми результатом чого є формування позитивних стосунків і гармонійний розвиток дітей.

Реалізація зазначених напрямків відбувається в сумісній ігровій діяльності учнів, педагогів та батьків, яка є для дитини природною, забезпечує їй безпечне середовище, виступає основою для культурного розвитку дитини, сприяє покращенню стосунків з оточенням. З цією метою по школі створено ігрове середовище. В ігрову діяльність включені усі учні школи взагалі, а також батьки і педагоги. Ігрове середовище передбачає перетворення класів на ігрові групи, задовольняє потреби усіх верств шкільного колективу в спілкуванні, створює безпечне середовище для розвитку особистості кожного учасника, яке спирається на властивість ігрових груп створювати локальні території; здатність до самозбереження і само тиражування, що базується на об'єднуючому партнерів почутті того, що вони разом роблять щось важливе, перебувають у якомусь винятковому становищі. Спираючись на гуманістичну

парадигму і враховуючи прагнення самих дітей до реалізації почуття дорослості через самостійну роботу, до створення сприятливого клімату в класі, школі, їхній інтерес до власних психологічних особливостей, сприяння розвитку психологічної науки в рамках власної школи, бажання допомогти іншим школярам справитися з особистісними проблемами.

У контексті корекції соціально дезадаптованої поведінки є необхідність обговорити значення самої шкільної системи в корекційній роботі з дезадаптованими учнями. У роботах Г.С. Костюка відзначався вплив педагогічного стилю на поведінку дитини і прояв соціально дезадаптованості у відповідь на неправильний педагогічний вплив. Аналогічні проблеми висвітлювалися в працях Н.Ю. Максимовою. Згідно з концепцією Л. Виготського, урочна і позаурочна робота припускають не просту передачу знань, а актуалізацію наявного життєвого досвіду, включення в індивідуальну і командну роботу, стимулювання творчого потенціалу учнів, нестандартності рішень. Аналіз психолого-педагогічної літератури за проблемою довів, що попередження дезадаптації школярів можна представити з двох позицій: класичної й інноваційної [2;3].

Традиційна форма організації навчальної діяльності не припускає взаємодії школярів, утрудняє прояв особистісних якостей, що призводить до неправомірного підвищення ролі успішності в оцінці однокласників. Разом з тим існує позитивний досвід педагогів-новаторів.

По - перше, звернемося до педагогічних знахідок В.А. Сухомлинського, Ш.А. Амонашвілі. Основною ідеєю їх методу стало врахування особистісних особливостей самої дитини і вікових новоутворень у роботі з дитиною. Треба відзначити, що в цьому напрямку найбільша увага приділялася роботі з особистістю, і хоч в досвіді педагогів-новаторів фігурує оточення дитини, але це більш нагадує взаємовідносини фігури і фону.

Практика роботи показала, що досягти високих результатів у сфері навчання і виховання підростаючого покоління можна тільки в тому випадку, якщо максимально враховувати інтереси дітей, надавати їм право вільного вибору, любити їх і приймати їх такими, які вони є.

Представниками другої групи стали: С.Н. Лисенкова, В.Ф. Шаталов, Н.А. Зайцев. Основною концепцією даного напрямку можна назвати вплив на когнітивну сферу дитини без врахування її особистісних особливостей і її оточення. Основний принцип методу - аналіз і синтез повинні проводитися паралельно.

Всі зазначені новаторські підходи до організації шкільної системи є суто педагогічними, вони зменшують кількість дезадаптованих, але не враховують психологічних особливостей учнів та базуються тільки на майстерності педагогів.

Таким чином, шкільна система з урахуванням таких психологічних механізмів, як: встановлення позитивних емоційних стосунків між усіма учасниками навчально-виховного процесу; вміння знайти актуальні проблеми особистості та групи, в якій вона знаходиться; емоційна підтримка позитивних змін, які відбуваються з учнями; включення в командостворюючу роботу є соціально-психологічним чинником корекції особистості. Аналіз ряду закордонних і вітчизняних джерел, присвячених проблемам керування персоналом організацій (М. Армстронг, А. Клейнер, Ш. Робертс, П. Сенге, Р. Хол, Р. Хоней і ін.), дозволив затверджувати, що корпоративна підготовка забезпечує повний і замкнений цикл, що включає в себе наступні етапи: цілепокладання, діагностика, аналіз потреб у навчанні, ухвалення рішення, командостворення, планування і розробка освітніх маршрутів команд.

Дослідники відзначають, що на відхилення в поведінці дитини впливають наступні особливості взаємин: положення ізгоя в класі, відкидання з боку вчителів, ярлик дезадаптанта в школі. Можливо, що відчуження учня від

школи відбувається внаслідок нетактовності, дратівливості стосовно дитини з боку педагогів, байдужості вчителів, у яких відсутні елементарні знання про причини і форми прояву педагогічної занедбаності, підкреслює, що низький статус школяра в класі, неможливість індивідуалізуватися, а потім інтегруватися в класі, незадоволена потреба самоутвердитися в рамках школи ведуть до того, що учень починає активний пошук інших співтовариств, де він міг би компенсувати особистісні невдачі. Для нас ці дослідження становлять величезний інтерес, так ми вважаємо, що не можна успішно займатися психологічною корекцією особистості учня без роботи з його оточенням. Засновником колективістського підходу до навчання і виховання особистості був А.С. Макаренко. Для нас становить величезний інтерес його положення про те, що сама система виховання закладена в колективі. Таким чином, А.С. Макаренко вказує, що весь вплив на особистість, уся корекційна робота може здійснюватися тільки через колектив. Ключове поняття новаторської педагогічної системи А.С. Макаренко – «паралельна дія». На його основі вирішується фундаментальна проблема – зв'язок виховання з життям. Феномен паралельності не допускає ні розбіжності виховання і життя, ні їх злиття, ототожнення. Сутність виховання виявляється схованої за різноманітними життєво-практичними явищами. Це найважливіша умова вільного розвитку особистості, що дозволяє вихованцеві «більш просто і радісно переживати своє дитинство». Являє інтерес те, що соціально дезадаптовані учні виховувалися в колективі, з ними не проводилася окрема корекційна робота. Однак, потрібно враховувати, що педагогічна система А.С. Макаренко була ефективною в умовах сумісної трудової діяльності дітей в закладах інтернатного типу. У дезадаптованих дітей сильно розвинутий «рефлекс наслідування», що спонукує їх до некритичної поведінки. На нашу думку, залежність учня від думки колективу, його прагнення до колективності можна прямо використовувати в процесі психокорекційної роботи не стільки із самою дитиною, скільки з групою в якій він знаходиться.

Корегувати у молодшого школяра повноцінну структуру акту саморегуляції – означає сприяти розвитку кожного її структурного компонента. Але їхній розвиток відбувається поступово і нерівномірно. Ускладненість в реалізації завдань реабілітаційного етапу обумовлена тим, що на окремі структурні компоненти акту саморегуляції не можна впливати безпосередньо, їх не можна натренувати певними вправами. Формування самосвідомості та «Я-концепції» особистості є тривалим, кожному віковому етапі. Особливо значущим в розвитку самосвідомості та «Я-концепції» є період молодшого шкільного віку, оскільки за період навчання в початковій школі в дитини накопичуються психологічні резерви, що підведуть самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в період підліткового віку. Зміст корекційної роботи, на нашу думку, полягає в забезпеченні системи впливів на окремих школярів через вплив на шкільне середовище. Для здійснення зазначених впливів необхідна така організація шкільного середовища, яка включає: 1) оптимізацію стосунків в шкільному соціальному середовищі на всіх рівнях; 2) включення дорослих і дітей в єдиний процес, який дозволяє обмін досвідом і створює безпечне середовище для усіх учасників; 3) сприяння задоволенню основних соціальних потреб кожного учня; 4) стимулювання власної соціально спрямованої активності кожної групи.

Психолого - педагогічна корекція саморегуляції дезадаптованих школярів може здійснюватися при поєднанні зусиль шкільного психолога, вчителя та батьків при провідній функції шкільного психолога. Діяльність шкільного психолога з корекції саморегуляції у молодших школярів має будуватися відповідно до структури та чинників її виникнення. Програма діяльності шкільного психолога має носити комплексний характер і поєднувати корекцію саморегуляції діяльності дитини, сімейно-батьківських виховних настанов та педагогічної діяльності вчителів.

Виходячи із змісту вище названої моделі та спираючись на практичний досвід роботи з учнями, які мають проблеми розвитку саморегуляції, та

аналізуючи індивідуально-психологічні особливості цих дітей, ми також виділили ключові блоки – ключові напрямки, у рамках яких шкільному психологу необхідно будувати корекційно - розвивальну роботу.

Таким чином, програма передбачає необхідність роботи шкільного психолога у трьох основних напрямках: 1) психокорекційна робота психолога з молодшими школярами з порушеннями розвитку саморегуляції; 2) робота з вчителями по вдосконаленню прийомів й технік роботи з дезадаптованими учнями; 3) корекція родинних стосунків у напрямі утворення сімейної ситуації, сприятливої для розвитку адаптивних можливостей. Кожний напрям є окремою підпрограмою даної загальної програми, який включає свої певні принципи роботи психолога.

Діяльність шкільного психолога по корекції саморегуляції поведінки соціально дезадаптованих учнів.

На підставі проведеного нами дослідження саморегуляції поведінки молодших школярів ми розробили фактори корекції саморегуляції молодших школярів:

- 1) формування потреби та розвиток цілепокладання: постановка мети, визначення засобів досягнення мети;
- 2) розвиток вольової регуляції поведінки в умовах партнерських відносин з однолітками
- 3) стимулювання потреби аналізу своїх дій, вчинків, мотивів та співвідношення з нормами;
- 4) розвиток потреби до виробітки оцінки результатів діяльності;
- 5) навчання адекватному емпатійному розумінню емоційного стану іншого;

На основі цих факторів корекції були розроблені цілі та принципи роботи з учнями.

Мета напряму роботи полягає у розвитку психологічних детермінант саморегуляції поведінки шляхом корекції відхилень у розвитку цілепокладання, вольової сфери, та рефлексії молодших школярів.

Реалізація напрямку роботи передбачає дотримання наступних вихідних *принципів*:

- добровільності, який передбачає приймання участі у роботі за власним бажанням;
- принцип єдності діагностики і корекції відображає цілісність процесу надання психологічної допомоги;
- активності, який передбачає підбір завдань, вправ та форм їх проведення таким чином, щоб вони забезпечували необхідний рівень мотивації у дитини, підтримували бажання відвідувати заняття й активно в них брати участь;
- принцип зростання складності полягає в тому, що кожне завдання повинно проходити ряд етапів від простого до складного;
- принцип опори на різні рівні організації психічних процесів визначає необхідність опори на більш розвинені психічні процеси і використання активізуючих методів корекції особистісного розвитку;
- принцип саморозкриття полягає в тому, що кожному учневі забезпечується можливість виявити його справжні почуття, переживання, думки, а не засвоєні зразки поведінки;
- принцип коректної оцінки. Психолог оцінює тільки дії і позитивну динаміку засвоєння тих або інших елементів поведінки (але не особистість), оцінка повинна мати спонукальний характер;
- переважання групових форм роботи та ігрових засобів психокорекції.
- створення атмосфери успіху та вияву здорових емоцій.

Методи корекції: Психодіагностика, релаксаційні вправи, рухомі ігри, конкурсні ігри, бесіди, обговорення, вправи на розвиток сконцентрованості, самоконтролю, волі, довільності, ігротерапія, казкотерапія, психогімнастичні вправи (знімають емоційну напругу, втому), нейропсихологічні (розтяжки, дихальні, тілесні вправи, вправи по візуалізації, самомасаж).

Цикл роботи за цим напрямом має здійснюватися за такими *етапами*:

- 1) *діагностичний етап*, спрямований на виявлення дітей з низьким рівнем розвитку саморегуляції, пов'язаною з відхиленнями у розвитку вольової сфери, особистісної рефлексії та самооцінного ставлення;
- 2) *організаційний етап*, спрямований на утворення корекційних груп дітей;

- 3) *програмний етап*, спрямований на постановку конкретних завдань корекційної роботи в групі і підбір методів і засобів роботи;
- 4) *корекційний етап*, спрямований на практичну реалізацію завдань розвитку;
- 5) *моніторинговий етап*, спрямований на відслідковування ефективності роботи з кожною дитиною.

Висновки:

Психолого - педагогічна корекція саморегуляції поведінки може здійснюватися при поєднанні зусиль шкільного психолога, вчителя та батьків при провідній функції шкільного психолога. Діяльність шкільного психолога з корекції саморегуляції у молодших школярів має будуватися відповідно до чинників її виникнення. Програма діяльності шкільного психолога має носити комплексний характер і поєднувати корекцію саморегуляції поведінки дитини, сімейно-батьківських виховних настанов та педагогічної діяльності вчителів. Корекційно - розвивальна робота з дитиною має бути спрямована на подолання відставання та недоліків у розвитку саморегуляції. Провідними формами такої роботи є: тренінги, групові дискусії, консультації, бесіди, міні-лекції, рольові та комунікативні ігри.

Отримані дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективними надалі можуть вважатись дослідження удосконалення діяльності психологічної служби в системі освіти щодо попередження та подолання шкільної дезадаптації.

Список літератури:

1. Боришевський М. Й. Особистість у вимірах самосвідомості. / М. Й. Боришевський – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608с.
2. Максимова Н. Ю. Диагностика и коррекция поведения трудных подростков. / Н. Ю. Максимова // Вопр.психологии. – 1988.-№3. с.93-99.
3. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки / Н.Ю. Максимова – Київ.: Либідь, 2011. –520 с. – (навчальний посібник).

4. Матвійчук О.С. Психокорекційний тренінг як засіб профілактики девіантної поведінки підлітків. / О.С Матвійчук // Практична психологія та соціальна робота.-1998.-№1.-с.20.
5. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности./ А.А. Налчаджян. – Ереван.: Изд-во АН. Армян.ССР, 1988. – 262 с.

The article exposes a question about the problem of psychological adaptation of children with violations of development of self-regulation to the sociocultural environment. An author brings results over of theoretical research of psychological mechanisms of adaptation and examines basic aspects developing - correction work on an assistance socially - psychological adaptation of children of midchildhood.

Keywords: dezadaptatsiya, arbitrary adjusting, psychological correction, self - regulation, reflection, training, goal - setting

Статья раскрывает вопрос о проблеме психологической адаптации детей с нарушениями развития саморегуляции к социокультурной среде. Автор приводит результаты теоретического исследования психологических механизмов адаптации и рассматривает основные аспекты развивающей - коррекционной работы по содействию социально - психологической адаптации детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: дезадаптация, произвольная регуляция, психологическая коррекция, саморегуляция, рефлексия, тренинг, целеполагание.

